

שרה סטרומזה

הרמב"ם בעולמו: דיוקנו של הוגה יס־תיכוני

ירושלים: י"ל מאנגס, תשפ"א, י"ח עמ' (הקדמות), 307 עמ', כולל ביבליוגרפיה ומפתח

בשנת 2011 יצאה לאור מונוגרפיה פרי עטה של שרה סטרומזה, חוקרת בעלת שם עולמי העוסקת בהיסטוריה האינטלקטואלית במרחב היס־תיכוני והמזרח־תיכוני בימי הביניים. סטרומזה הציגה בה שלל ראיות לכך שהגותו רבת הפנים של ר' משה בן מימון (1138-1240) עוצבה על ידי הסביבה התרבותית שבה חי.¹ עשור לאחר פרסום המונוגרפיה זוכה קהל הקוראים בעברית לנוסח עברי בהיר וקולח. בפתח הרמב"ם בעולמו: דיוקנו של הוגה יס־תיכוני מבהירה המחברת שהספר "אינו מציג תמונה שלמה של הגות הרמב"ם, ואף אינו שואף לכך..." וכן ש"אינו מתיימר לעדכן את הביוגרפיה, או הביוגרפיה האינטלקטואלית, של הרמב"ם" (עמ' י"ב). ההבהרה חשובה, שהלוא הספר הופיע בסמיכות לפרסומן של מונוגרפיות מקיפות העוסקות בתולדות חייו של הרמב"ם ונושאי הגותו.² לעומתן, הספר שלפנינו, המוגדר על ידי המחברת כ"ביוגרפיה תרבותית", מציע לקוראיו לעיין בהגותו של הרמב"ם בהקשר הרחב.

הרמב"ם שמתארת סטרומזה "משוקע כולו באורח החיים היהודי" (עמ' 239), אך הוא מכיר היטב את התרבויות החיצוניות (המוסלמית בעיקר, אך גם הנוצרית) ושואב מהן מלוא חופניים. סטרומזה מזהה בכתביו לא רק את כתבי הפילוסופים אֶפֶן סִינָא (מ' 1037) ואבן רֶשֶד (מ' 1198), אלא גם את הספרות הערבית העשירה על שלל סוגותיה, ורואה בהם גם הלכי רוח שרווחו בחברה המוסלמית. היא מכנה את הפתיחות התרבותית והסקרנות האינטלקטואלית שאפיינו לדעתה את הרמב"ם בשם "יס־תיכוניות". למרות הבעייתיות המובנית בתפיסת הים התיכון כמרחב תרבותי, שעליה עומדת סטרומזה בהרחבה, היא בוחרת לאמץ תפיסה זו ולתייג באמצעותה את הרמב"ם כ"הוגה יס־תיכוני". אין כאן אמירת המובן מאליו שהרמב"ם חי כל חייו באנדלוס, המְעַרְב ומצרים, אלא שהוא צמח במרחב מגוון שהכיל קהילות חיות ותוססות ו"גם קהילות שחלפו מן העולם מן הפלימפסטט של אגן הים התיכון שהותירו חותמן על הספרות הערבית" (עמ' 16).

1 Sarah Stroumsa, *Maimonides in His World: Portrait of a Mediterranean Thinker*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2011

2 Herbert A. Davidson, *Moses Maimonides: The Man and His Works*, New York: Oxford University Press, 2005; Joel L. Kraemer, *Maimonides: The Life and World of One of Civilization's Greatest Minds*, New York: Doubleday, 2008 (הוצאה בעברית: יואל קרמר, הרמב"ם: ביוגרפיה, תרגום שונמית ליפשיץ, תל אביב: רסלינג, 2019); משה הלברטל, הרמב"ם: רבי משה בן מימון, גדולי הרוח של העולם היהודי, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ט, תרגום לאנגלית: Moshe Halbertal, *Maimonides: Life and Thought*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2014

הרמב"ם בעולמו מאתגר את קוראיו, ובמיוחד את אלו המכירים את הרמב"ם כהוגה תורני וכמנהיג יהודי ואינם מודעים לעוצמת הקשר שלו עם המורשת הספרותית הערבית-אסלאמית. הנחת היסוד של סטרומזה, המהווה ציר מרכזי של הספר, היא שהרמב"ם למד לעומק את החיבורים המרכזיים בתרבות האסלאם. ואומנם, הדמיון בין חיבורים אלה לחיבוריו של הרמב"ם מאפשר לזהות על נקלה את המקורות שבהם השתמש, אף שהוא עצמו כמעט שלא ציטט את מקורותיו. בעניין זה סטרומזה הולכת בעקבות שלמה פינס (מ' 1990), שטען שבתהליך זיהוי מקורותיו הפילוסופיים של מורה נבוכים יש להתייחס לא רק להוגים המועטים המוזכרים בשם בספר, אלא גם למי שאינם נזכרים בו כלל. ראש וראשון לאלה הוא התאולוג האשערי אבן חאמד אל-עזאלי (מ' 1111), שאומנם לא נזכר בשמו בכתבי הרמב"ם, אך השפעתו על החיבור ניכרת. תהליך זיהוי מקורותיו של הרמב"ם דורש קריאה הקשרית (contextual reading) בחיבורים הערביים והעבריים. קריאה כזאת מודגמת לכל אורך הספר, ובאמצעותה מוכיחה סטרומזה שהתרבות הערבית-אסלאמית השפיעה רוב טובה על יצירתו של הרמב"ם והזינה אותה, ולא רק בתחומי הפילוסופיה והמדע, כפי שמקובל לחשוב, אלא גם בתחומי התאולוגיה, ההלכה והנהגת הקהילה.

הספר כולל שישה פרקים: הפרק הראשון הוא מבוא המזכיר כמה מתחנות חייו של הרמב"ם על רקע האווירה הדתית והפוליטית ששררה במקומות שבהם חי: קורדובה ופאס שנשלטו על ידי המונגולים (ה"מייחדים", הדוגלים באחדות האל; ראו בהמשך), וקהיר תחת שלטון הפאטמים והאיובים. חמשת הפרקים הבאים, שחלקם פורסם בעבר כמאמרים, עומדים כל אחד בפני עצמו. הפרק השני עוסק בדיונו של הרמב"ם בפלאם (תאולוגיה ספקולטיבית) הנוצרי, המוסלמי והיהודי. הפרק השלישי דן בהשפעת המוונגולים והתאולוגיה הייחודית שלהם על הגותו הפילוסופית, התאולוגית וההלכתית של הרמב"ם. הפרק הרביעי מתבונן ברמב"ם כהיסטוריון של הדתות ובעמדתו כלפי הביטויים העממיים של הדת. הפרק החמישי עוסק ברמב"ם כמדען ובוחן כיצד גישתו השכלתנית משתקפת ביחסו לרפואה ולפסאודו-מדע. הפרק השישי עוסק במשנת הרמב"ם לגבי העולם הבא דרך הפריזמה של רעיון האושר על פי הפילוסופים. כל אחד מפרקי הספר מציג פן אחר בדיוקן רב הפנים של הרמב"ם, וביחד הם מציירים תמונה תלת-ממדית של אחד ההוגים היהודים החשובים בכל הזמנים. בשל מגבלת המקום אתייחס להלן לשני נושאים בלבד מבין חידושיו של הספר: סוד משיכתו של הרמב"ם להצגה שיטתית של מקורות המשפט ועיקרי האמונה (פרק שלישי) והרמב"ם כחוקר דתות קדומות (פרק רביעי).

בפרק השלישי (עמ' 68-106) מציגה סטרומזה את התזה המסעירה הבאה: גישתו של הרמב"ם להלכה ולתאולוגיה, ובמיוחד האופן השיטתי שבו הוא מציג את מקורות המשפט ועיקרי האמונה, מושפעים במידה מכרעת מהמוונגולים. המוונגולים היו תנועת רפורמה רדיקלית שקמה בהשראת המנהיג הפרברי מוחמד אבן תומרת (מ' 1130) וביקשה לשנות את הפרקטיקה ההלכתית המסורתית באנדלוס ובמגרב. כידוע, שנות נעוריו של הרמב"ם (מגיל עשר עד עשרים וחמש) עברו תחת שלטון המוונגולים בקורדובה ולאחר מכן בפאס. בהיותו בפאס הוא נאלץ — כיהודים רבים אחרים — להתאסלם, וכמוסלמי הוא למד את הקוראן בעל פה ועסק בהלכה מוסלמית (פְּקָה).

לטענת סטרומזה, החיים בפאס כמוסלמי השפיעו על הרמב"ם השפעה עצומה. הוא אימץ מהמווחדון את הרעיון של רפורמה דתית המתבססת על בנייה שיטתית של עיקרי האמונה ועקרונות ההלכה. וכך, חיבורו ההלכתי המונומנטלי משנה תורה, תשובות הרמב"ם, ובמיוחד י"ג עיקרי אמונה (קְנָאעֵד) שכלל בפירושו המשנה – כל אלה כתובים בהשראה מווחדית ורוויים בטרמינולוגיה מווחדית.

את ההשפעה המובהקת ביותר של המווחדון על הרמב"ם מזהה סטרומזה בשלילה המוחלטת של הגשמת האל. רעיון זה בא לידי ביטוי ב"ג עיקרי האמונה המפורטים ב"פרק חלק" בפירושו המשנה. רשימה זו זהה בתוכנה ובסגנונה לעקאָאָד (צורת יחיד: עִקְיָה), מסמכים שרווחו החל מסוף המאה ה-8 במרחב האסלאמי ופירוט את מרכיבי האמונה שכל מאמין מוסלמי חייב לקבל. הסעיף השלישי ב"ג עיקרים של הרמב"ם קובע: "אָנִי מֵאֲמִין בְּאֵמוּנָה שְׁלֵמָה. שֶׁהַבּוֹרָא יִתְבָּרַךְ שְׁמוֹ אֵינוֹ גּוֹף. וְלֹא יִשְׁיגוּהוּ מְשִׁיגֵי הַגּוֹף. וְאֵין לוֹ שׁוֹם דְּמִיּוֹן כְּלָל". במורה נבוכים, החיבור הפילוסופי המיועד לאליטה האינטלקטואלית, הרמב"ם קבע שהאל אינו גוף, וכי קביעה זו היא עיקר אמונה המחייב את כל שכבות העם. במשנה תורה קבע שהמגשים את האלוהות הוא כופר. לדעת סטרומזה, מהלך זה של הרמב"ם קיבל השראתו מתהליכי האינדוקטרינציה של המווחדון שהוא היה עד להם. המווחדון ביקשו לחנך את המוני העם לאמונת ייחוד אבסולוטית, המציגה את האל כישות מופשטת לא גופנית ודוחה כל תיאור מאניש (אנתרופומורפי) ומגשים שלו. חשוב לציין שגישתם החינוכית של המווחדון עמדה בניגוד מוחלט לגישתם של תאולוגים אשכנזים, שהגותם הייתה דומיננטית בקרב האליטות באנדלוס ובמגרב. כך למשל, אל-עזאלי, שהיה מקור ההשפעה המרכזי על אבן תומרת, סבר שאין להציג להמונים, שלפי טבעם נוטים לאמונה תמימה באל שצורתו צורת אדם, את האמונה (הקשה לתפיסה) באל שהוא מופשט ומנותק מכל הוויה. עמדת הרמב"ם בשאלה זו במורה נבוכים, חיבור שכתב בהיותו בן 52 (דהיינו שנים רבות לאחר שחי תחת שלטון המווחדון), קרובה יותר לעמדת אבן תומרת מאשר לעמדת אל-עזאלי.

הפרק הרביעי (עמ' 107-156) עוסק ברמב"ם כהיסטוריון ותאורטיקן של הדתות. לטענת סטרומזה, תגליתו הגדולה של הרמב"ם היא ההבנה של טעמי המצוות, שאלה הגיע תוך חקירה בכתבים שהוא סבר שהם כתבים פגאניים קדומים אותנטיים שתורגמו לערבית. תחילתו של התהליך הייתה חיפוש אחר הצאבאים (אל-צאבא'ה), אומה מסורתית הנזכרת בקוראן (למשל בסורה 2, פסוק 62) ובספרות ההרזיוגרפית הערבית הקדומה. הרמב"ם לא זיהה את הצאבאים כקבוצה אתנית מסוימת (אם כי הם נזכרים בחלק מהמקורות כקשורים לאזור חראן שבצפון מסופוטמיה), אלא סבר שמדובר בשם קיבוצי לפגאנים באשר הם, על פולחניהם האסטרליים ומנהגיהם הסגוניים. להבנתו, הצאבאים מייצגים את נקודת המוצא של כל הדתות המונותאיסטיות: בתהליך אבולוציוני ובהנחיית האל עוברים עובדי האלילים אט אט מאמונה פגאנית פטישסטית תמימה לאמונה באל אחד, "כי אי-אפשר לצאת מניגוד לניגוד בבת-

אחת".³ תהליך הגמילה ההדרגתי מלווה בקיום מצוות שמקורן פגאני, כמו הקרבת קורבנות לאל האחד (המתואר בפרק ל"ב במורה נבוכים), אשר מכשירות את הדרך לפולחן המזוכך (תפילה לאל או עיון פילוסופי במהותו). כך יכול הרמב"ם להסביר מצוות שאין להן כל פשר: "אשוב עתה אל מטרתו ואומר שמשמעותן של מצוות רבות התבררה לי וטעמיהן נודעו לי רק משעמדתי על שיטות הצאביה [כך במקור], דעותיהם, מעשיהם ופולחניהם".⁴ הרמב"ם הבין שקוראיו יתקשו לקבל את הרעיון שטעמי המצוות היהודיות טמונים במנהגי העבר של הצאבאים: "יודע אני שבהכרח תירתע נפשך בהרהור ראשון מעניין זה".⁵

שני הפרקים מדגימים את התרומה של סטרומזה לשדה המחקר החרוש היטב של הגות הרמב"ם. במקרה של חקר הדתות והצאבאים, היא מזהה את רגע ה"אאורקה" של הרמב"ם, כאשר תיאורי הפולחנים הצאבאים התחברו לו עם מצוות היהדות שלחלקן לא מצא פשר. הרמב"ם מאפיל בכך על מחברי ההרזיוגרפיות המוסלמים, בהיותו המלומד הראשון שזיהה את טביעות אצבעותיה של הפגאניות בדתות הייחוד. סטרומזה מציינת כי חידושיו של הרמב"ם לא זכו להכרה על ידי חוקרים בני זמננו. אלה זלזלו בתוצאות חקירותיו בכתבים הפגאניים הקדומים (שרק אחד מהם, אל־פלאחה אל־נַפְטִיָה, השתמר במלואו). עם זאת, ניכר כי ההבנה של סטרומזה את הראייה ההיסטורית של הרמב"ם התקבלה במחקר.⁶ אשר להשפעה מוסלמית על יסודות מחשבתו ההלכתית של הרמב"ם, זו הועלתה לא פעם במחקר, אך דומה כי סטרומזה היא הראשונה המתייחסת להשפעה מווחדית ישירה על תפיסתו את מקורות ההלכה. גם ההנחה על הדמיון בין הגישה התאולוגית המווחדית לגישת הרמב"ם הועלתה בעבר. אך בעוד שחוקרים שקדמו לה נקטו בלשון מסתייגת וזהירה בעניין זה, סטרומזה קובעת בצורה חד־משמעית שכתבי אבן תומרת השפיעו על הרמב"ם, וזאת על אף היעדר ראיות טקסטואליות ישירות לכך. גישתה זו, כמו הנחתה שהרמב"ם השתמש בכתבי אל־עזאלי, הייתה נתונה לביקורת קשה.⁷ סטרומזה חזרה בקצרה על התזה הזאת במונוגרפיה מאוחרת יותר. לפי הביקורות הנלהבות שנכתבו עליה, נראה שהתזה שלה על ההשפעה המווחדית על הרמב"ם התקבלה בדרך כלל.⁸

3 משה בן מימון, מורה נבוכים, מהדורת מיכאל שורץ, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, חלק ג', פרק ל"ב, כרך ב', עמ' 533.

4 שם, חלק ג', פרק כ"ט, כרך ב', עמ' 525.

5 שם, חלק ג', פרק ל"ב, כרך ב', עמ' 534.

6 Warren Zev Harvey, "How to Begin to Study Strauss's 'How to ; 295-291 Begin to Study the Guide of the Perplexed,'" in Charles H. Manekin and Daniel Davies (eds.), *Interpreting Maimonides: Critical Essays*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, p. 231

7 Herbert A. Davidson, "Maimonides and the Almohads," in Manekin and Davies (eds.), *Interpreting Maimonides*, pp. 6-25; Y. Tzvi Langermann, "Al-Ghazālī's Purported 'Influence' on Maimonides: A Dissenting Voice in Trending Scholarship," in Manekin and Davies (eds.), *Interpreting Maimonides*, pp. 26-45

8 גם בספר שלפנינו. סטרומזה, הרמב"ם בעולמו, עמ' 32 הערה 3, עמ' 160-161, 206-208.

9 Sarah Stroumsa, *Andalus and Sefarad: On Philosophy and Its History in Islamic Spain*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2019, pp. 145-146. ביקורת על ספר זה תפרסם בגיליון הבא של המזרח החדש.

לספר זה צפוי קהל קוראים מגוון, שוודאי יופתע מהעושר המסחרר הטמון בין דפיו. המזרחנים שהיכרותם עם הרמב"ם מצומצמת יבחינו ללא כל קושי בדמיון בין הטרימינולוגיה המיימונית ובין שפת ההלכה והתאולוגיה האסלאמית, גם כאשר המחברת אינה מצביעה במפורש על דמיון זה. הספר הזה, שאיננו מבוא לרמב"ם, מזמן לקוראיו שאינם מומחים בתחום שער כניסה מפואר לכתבי הרמב"ם וחוויית קריאה נדירה באיכותה. עם זאת, ניתן היה לצפות שספר שמטרתו להכיר לקורא העברי את עולמו הערבי של הרמב"ם ילך יותר לקראת קוראיו. כך למשל, בולטות בחסרונן מפות או רשימה המפרטת את המחברים החשובים וחיבוריהם, ובמיוחד רשימה כרונולוגית של תחנות חייו של הרמב"ם והקשריהן לחיבורים השונים. אלה היו ללא ספק מקילות על הקריאה וגם מבהירות את הטיעונים המועלים בספר. התרגום העברי לספר, שהותקן על ידי עומר מיכאליס ונערך על ידי בני מר, ראוי לכל שבח. למעט שגגות מעטות (למשל, בעמ' 33 נכתב אל-מתחירין במקום אל-מתחירין) ובחירות תרגום פחות מוצלחות ("קריאה קונטקסטואלית" במקום "קריאה הקשרית"), הטקסט שלפנינו מתורגם ביד אומן וערוך להפליא. ביד בוטחת ובאמצעות הקריאה ההקשרית מדריכה סטרומזה את הקורא בסבך המקורות הערביים והעבריים. בכך דומה שהיא מקיימת נאמנה את צוואת הרמב"ם, אשר ביקש מהקורא הנבון שניגש למורה נבוכים: "אם ברצונך להשיג את כל אשר בו באופן שלא יישמט ממך דבר, פרש את פרקיו זה לפי זה. ותהי מטרתך לא רק להבין כל פרק בכללות משמעותו, אלא גם לתפוש כל ביטוי המופיע בו תוך כדי הדברים, גם אם אין ביטוי זה שייך למטרת אותו פרק".⁹

ליבנת הולצמן, אוניברסיטת בר-אילן